

خاستگاه تعدد گنبدخانه در مسجد جامع سمرقند (بی بی خانم)*

محمدحسن خادمزاده**، امیرحسین مقتدایی^۱

استادیار گروه مطالعات و حفاظت میراث معماری و شهری ایران، دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مطالعات معماری ایران، گروه مطالعات و حفاظت میراث معماری و شهری ایران، دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۷/۱۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱)

چکیده

مسجد بی بی خانم سمرقند با چهار ایوان و سه گنبدخانه در یک میانسرا از آثار مهم دوره تیمور است که کمتر به چند گنبدخانه‌ای بودن آن توجه شده. برای یافتن ریشه‌های طرح مسجد که هدف پژوهش است، ضمن بررسی متون تاریخی دوره تیموری با استفاده از روش تفسیری-تاریخی و بررسی پژوهش‌های معاصر و قیاس آن‌ها با هم به روش استدلال منطقی، به این سؤالات باید پاسخ داد که الگوی مسجد بی بی خانم را در کجا می‌توان یافت؟ و چه نمونه‌های دیگری با این ساختار وجود دارد؟ متون تاریخی به بازدید تیمور از مسجد جهان پناه دهلی، حمل مصالح برای ساخت مسجد از هند اشاره کرده‌اند و از طرفی وجود تجارب بناهای چهار ایوانی سه گنبدخانه‌ای مانند رباط شرف و رباط ماهی در پیش از این، بعلاوه گرایش عظمت‌گرایی به ارث رسیده از دوره ایلخانان و گنبدخانه‌های رفیع مقابل هم در بناهای آن دوره مجموعاً می‌تواند ایده‌های اصلی طراحی مسجد جامع سمرقند را تدوین کرده باشد. این طرح برای مسجد در ایران مورد اقبال قرار نگرفت و به جز در جامع عباسی در دو قرن بعد تکرار نشد. عملکرد گنبدخانه‌های جانبی بی بی خانم و جامع عباسی عبادی و در بنای جهانپناه، همچون جامع یزد که در پیش از آن ساخته شده ارتباطی است.

واژه‌های کلیدی

مسجد بی بی خانم، مسجد جهان پناه، گنبدخانه، معماری دوره تیموری، هند، ایوان.

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده دوم، با عنوان «بازشناسی الگوهای طراحی مسجد در دوره تیموری» می‌باشد که با راهنمایی نگارنده اول در تاریخ ۱۴۰۰/۱۱/۱۲ در دانشگاه تهران با درجه عالی مورد تأیید قرار گرفته است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۶۰۰۹۰۹۸، شماره: ۰۲۱-۶۶۹۷۲۰۸۳، E-mail: khademzade@ut.ac.ir

مقدمه

توجه برخی از پژوهشگران تاریخ معماری ایران را به خود جلب کرده است، عده‌ای آن را استثنایی فرض کرده و کم‌تر در پی یافتن ریشه‌های آن و نمونه‌های مشابه دیگر بوده‌اند. گروهی دیگر علل و عواملی را در این امر دخیل دانسته و برخی تجربیات پیشین در معماری ایران را الگوی این مسجد دانسته‌اند.

هدف این پژوهش تلاش برای یافتن ریشه‌های الگوی طراحی این مسجد و هم‌چنین پیگیری میزان تکرار این طرح در معماری مساجد ایرانی است به این منظور پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها ضرورت می‌یابد، که الگوی چهارایوانی همراه با سه گنبدخانه ایوان‌دار به کار گرفته شده در معماری مسجد جامع سمرقند ریشه در کدام بناهای پیش از خود داشته؟ و این ساختار چه نمونه‌های مشابه دیگری دارد؟ برخی از بناهای مشابه در خارج مرزهای ایران بوده و رواج ساختار چندگنبدخانه‌ای را در سرزمین هند می‌توان پیگیری کرد. در نهایت این پژوهش تلاش دارد نشان دهد که علی‌رغم عدم توجه پژوهشگران به الگوی چند ایوان و گنبدخانه پیرامون میانسرا تاکنون نمونه‌هایی هرچند اندک در تاریخ معماری وجود داشته است و مسجد جامع سمرقند (بی‌بی‌خانم) نمونه استثنایی چنین الگویی نیست.

بسیاری از بناهای تاریخ معماری ایران اعم از مسجد، مدرسه یا کاخ از واحدهای فضایی مشابهی اعم از میانسرا، ایوان، گنبدخانه و غیره تشکیل شده‌اند که ترکیب آنها، الگوی کلی ساختار آن بنا را تشکیل می‌دهد. برخی از این واحدهای فضایی نقش محوری در ساختار یک اثر داشته و ترکیب آنها با یکدیگر الگوی کلی طراحی بنا را مشخص می‌کند. ایوان از واحدهای فضایی پرکاربرد در معماری سرتاسر منطقه و از جمله ایران می‌باشد. گنبدخانه نیز به همین ترتیب اهمیت زیادی در ساختار معماری بناهای ایرانی دارد. ترکیب دو واحد فضایی گنبدخانه و ایوان را میتوان در بسیاری از بناهای مهم از جمله مساجد مشاهده کرد. سازمان فضایی گنبدخانه ایوان‌دار در مساجد ایرانی که در سمت قبله واقع می‌شوند از شاخصه‌های اساسی بازشناسی معماری این‌گونه از مساجد محسوب شده و به‌طور معمول، فقط یک عدد گنبدخانه ایوان‌دار در هر مسجد اعم از یک تا چهار ایوانی وجود دارد.

اما در دوره تیموری در مسجد جامع سمرقند (مشهور به بی‌بی‌خانم) تعداد گنبدخانه ایوان‌دار به سه عدد افزایش یافته در غرب و شرق مسجد به آن افزوده شده است. این شیوه که در معماری مساجد ایرانی رایج نبود و پس از آن نیز به‌جز در مسجد جامع عباسی اصفهان تکرار نشد،

روش پژوهش

برای نیل به هدف این پژوهش با عنایت به متون دوره تیموری و با استفاده از روش تفسیری-تاریخی ابتدا بناهایی با چنین ساختار را در پیش از زمان ساخت مسجد جامع بی‌بی‌خانم بررسی کرده و با توجه به متون دسته اول مربوط به حوادث دوره تیموریان منابع الهام احتمالی الگوی مسجد بی‌بی‌خانم شناسایی و سپس با بهره‌گیری از اسناد تصویری و پژوهش‌های موجود با کاربرد روش استدلال منطقی نمونه‌های مشابه با مسجد جامع سمرقند مورد بررسی قرار می‌گیرند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی که تاکنون بر روی ریشه‌یابی ساختار مسجد بی‌بی‌خانم انجام شده را به‌طور کلی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. پژوهشگران اولیه و استادان تاریخ معماری اسلامی در دانشگاه‌های اروپا که عمدتاً با توجه به متون تاریخی، بنا را ملهم از مسجدی در هندوستان دانسته‌اند. نخستین پژوهش‌های جدی بر روی معماری تیموری را گالینا پوگاچنکووا باستان‌شناس روس انجام داد. پوگاچنکووا (۱۳۸۷) در کتاب «شاهکارهای معماری آسیای میانه» در ذیل توصیف بنای مسجد بی‌بی‌خانم به استفاده از کارگران هندی در ساخت بنا اشاره کرده است. گولمبک و دیگران (۱۳۷۴) در کتاب «معماری تیموری در ایران و توران» ابعاد مختلفی از طراحی مسجد بی‌بی‌خانم را بررسی کرده و به توأمان شدن ایوان‌های جانبی با گنبدخانه اشاره نموده‌اند. آنها احتمال الگوگیری این مسجد از مسجد جهان‌پناه هند را مطرح کرده و مسجد شاه اصفهان را ملهم از جامع سمرقند می‌دانند، اما توضیحات مفصل‌تری ارائه نکرده‌اند. اوکین (۲۰۱۷) در فصل «معماری و فرهنگ‌های دربار در قرن چهاردهم از کتاب مصاحبت با هنر و معماری اسلامی» نیز

الهام مسجد جامع سمرقند از مسجد جهان‌پناه دهلی را محتمل دانسته است. بلر و بلوم (۱۳۹۶) در «کتاب هنر و معماری اسلامی» گنبدخانه پشت ایوان جانبی را چیزی جدید دانسته‌اند و هیلن‌برند (۱۳۹۳) در کتاب «معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی» تنها به شباهت مسجد جامع عباسی با مسجد جامع سمرقند اشاره می‌کند و درباره خاستگاه چنین ترکیبی سخنی نمی‌گوید. Porter and Castinel (2018) در مقاله «مسجد جامع جهان‌پناه» ضمن بررسی مسجد جامع جهان‌پناه به اثرگذاری آن بر مسجد جامع سمرقند نیز اشاره کرده‌اند.

گروه دوم آن دسته از پژوهشگرانی که تعدد گنبدخانه در بنا را ریشه در معماری گذشته ایران و بناهای دوره ایلخانی و پیش از آن دانسته‌اند. الناسکالوا (۲۰۱۲) در «مقاله مسجد بی‌بی‌خانم سمرقند و معماری تیموری ایلخانی آن» به دنبال یافتن تأثیرات معماری دوره ایلخانی بر ساختار مسجد بی‌بی‌خانم بوده و بنای سلطانیه را در این امر مؤثر می‌داند. معماریان (۱۳۹۹) در کتاب «معماری ایرانی؛ دستگاه‌شناسی» وجود دو گنبدخانه در کنار دو ایوان جانبی را در مساجد پیش از آن بی‌سابقه دانسته ولی معتقد است در رباط ماهی و رباط شرف می‌توان همانند این طرح را مشاهده نمود. وی همچنین به شباهت ترکیب کلی مسجد جامع جانپور با مسجد بی‌بی‌خانم اشاره کرده است (جدول ۱).

این پژوهش ضمن بررسی آرای مطرح‌شده در پی آن است که نشان دهد: مسجد بی‌بی‌خانم در طرح و الگوی اصلی دارای ابداعات و نوآوری‌هایی است، که گرچه می‌توان در برخی از وجوه به‌ویژه چندگنبدخانه‌ای بودن و آن را به مسجد جهان‌پناه در هند منتسب کرد ولی صرفاً به آن اکتفا نشده و تأثیر شیوه چهارایوانی و حضور عناصر معماری رایج در سرزمین ایران را در آن به شکل پرنگی می‌توان مشاهده کرد. همچنین در پی آن است که نشان دهد که ساختار چندگنبدخانه‌ای در ایران به‌جز جامع عباسی اصفهان صفوی دیگر

جدول ۱- پیشینه پژوهش.

دسته‌ها	ردیف	عنوان	سال	مقاله	فصلی از کتاب	نویسنده	موضوع
پژوهش‌های دسته‌ی اول	۱	ظفرنامه	۱۳۸۷			شرف‌الدین علی یزدی *	بازدید تیمور از مسجد جهان پناه - دستور ساخت مسجدی در سمرقند پس از فتح هند - آوردن سنگ تراشانی از هند - حمل مصالحی چون سنگ از هند
	۲	سفرنامه کلاویخو	۱۳۷۴			گونزالس د کلاویخو *	- نظارت تیمور بر ساخت مسجد - تأکید تیمور بر بلندبودن ایوان مسجد
	۳	زندگانی شگفت‌آور تیمور	۱۳۵۶			ابن عربشاه *	- دستور تیمور برای ساخت مسجد سمرقند مشابه مسجدی در هند
پژوهش‌های دسته‌ی دوم	۷	شاه‌کارهای معماری آسیای میانه	۱۳۸۷			گالینا پوگاچنکوا *	استفاده از کارگران هندی در مسجد بی بی خانم
		هنر و معماری اسلامی	۱۳۹۶			شیلا بلر و جانانان بلوم *	تازگی ساخت گنبدخانه پشت ایوان جانبی
	۸	معماری تیموری در ایران و توران	۱۳۷۴			گلمیک و دیگران *	تقویت احتمال الهام‌گیری از مسجد جهان پناه به‌خاطر وجود گنبدخانه‌های جانبی
	۹	Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century	۲۰۱۷		*	Bernard O'Kane *	احتمال الهام‌پذیری مسجد جامع سمرقند از مسجد جهان پناه دهلی
	۱۰	Jahanpanah's Jami' Masjid	۲۰۱۸		*	Porter and Castinel *	اثرگذاری مسجد جامع جهان پناه بر مسجد جامع سمرقند
	۱۱	معماری اسلامی: شکل کارکرد و معنی	۱۳۹۳			روبرت هیلن‌برند *	شباهت مسجد جامع عباسی با مسجد جامع سمرقند
	۱۲	The Bibi Khanum Mosque in Samarqand: Its Mongol and Timurid Architecture	۲۰۱۲		*	Elena Paskaleva *	تأثیرات معماری دوره ایلخانی به‌ویژه سلطانیه بر ساختار مسجد بی بی خانم
	۱۳	معماری ایرانی: دستگاه‌شناسی	۱۳۹۹			غلامحسین معماربان *	- بی سابقگی وجود دو گنبدخانه در کنار دو ایوان جانبی، - ساختار مشابه تعدد گنبدخانه مسجد با رباط شرف - شباهت مسجد جامع جانپور با مسجد بی بی خانم

از این‌رو در اینجا تمرکز بیشتر بر ایوان و گنبدخانه و میانسرا خواهد بود.

۱-۱. ایوان و مسجد

برای ایوان تعاریف مختلفی ارائه شده از جمله آن را سالی طاق‌دار دانسته‌اند که سه طرف آن را دیوار گرفته و یک سر آن کاملاً باز است (Petersen, 1999, 130) یا فضایی سرپوشیده که یک طرف آن باز است (هیلن‌براند، ۱۳۹۳، ۵۹۸). در مجموع می‌توان ایوان را فضایی سرپوشیده و نیمه‌باز دانست که به جهت ارتفاع شاخص بوده و به میانسرا مرتبط است، به‌صورت منفرد و یا در ترکیب با فضای گنبدخانه یا شبستان مشاهده می‌شود.

کاربرد این واحد فضایی دست‌کم از دوره اشکانیان در منطقه خاورمیانه توسط ایرانیان رایج بوده و پس از اسلام نیز در بیشتر بناها از

تکرار نشده، اما در هند در چند مسجد دیگر معاصر مسجد بی بی خانم دیده می‌شود و امری استثنائی نبوده است. بررسی تفاوت‌های مسجد بی بی خانم با الگوی چندگنبدخانه‌ای رایج در هند در آن زمان نیز دارای اهمیت زیادی خواهد بود.

مبانی نظری پژوهش

۱- عناصر اصلی سازنده مسجد

عناصر فضایی میانسرا، ایوان، گنبدخانه و شبستان چهار واحد فضایی اصلی شکل‌دهنده به مسجد در معماری هستند که بسته به اهمیت، وسعت، شیوه، امکانات و درخواست سازندگان از یک تا همه این چهار عنصر در ساخت مسجد به‌کار رفته‌اند. در این پژوهش در جامع سمرقند آنچه اهمیت می‌یابد ترکیب چهارایوانی و سه‌گنبدخانه‌ای آن است

از این دوره به بعد می‌دهند (تصاویر ۲ و ۳).

۲- هم‌نشینی گنبدخانه، ایوان و میانسرا

افزوده‌شدن میانسرا و رواق‌های پیرامونش به گنبدخانه‌های مساجد کوهپایه و قه‌بی در شرق اصفهان که احتمالاً چهارطاقی‌هایی مربوط به دوره ساسانی بودند، قدیمی‌ترین هم‌نشینی موجود گنبدخانه با میانسرا در ایران هستند (معماریان، ۱۳۹۹، ۲۵۴؛ اوکین، ۱۳۹۸، ۱۳۷). رواج این الگو را در افزودن گنبدخانه به مسجد جامع شبستانی اصفهان و اردستان می‌توان مشاهده کرد (حجت و دیگران، ۱۳۹۴، ۲۴). اندکی بعدتر با اضافه‌شدن ایوان، مساجد گنبدخانه‌ای ایوان‌دار به‌وجود آمده تا دوام آن منجر به تولد مساجد چهار ایوانی گنبدخانه‌ای شد، که مسجد جامع زواره جزء اولین شواهد موجود آن است (پیرنیا، ۱۳۹۵، ۲۰۵).

هم‌نشینی گنبدخانه، ایوان و میانسرا به شکل‌های مختلفی در مساجد بروز یافته. جامع یزد یک ایوانی گنبدخانه‌دار است. جامع قزوین گنبدخانه‌ای بوده که دو ایوان در راستای قبله همراه با میانسرا و رواق‌های اطرافش به آن اضافه شده و به شکل دویوانی گنبدخانه‌دار درآمده، جامع ساوه نیز سه ایوانی گنبدخانه‌دار می‌باشد. در همه این‌ها و شواهد دیگر تنها یک گنبدخانه با ایوان ترکیب شده و محل قرارگیری آن سمت قبله است در واقع این ترکیب (یک یا چندایوانی با یک گنبدخانه)، الگوی کلی معماری مساجد گنبدخانه‌دار در معماری ایرانی است.^۱

۳- پیشینه چندگنبدخانه‌ای ایوان‌دار در یک میانسرا

به‌جز مساجد، ترکیب ایوان و گنبدخانه در بیشتر بناها با کاربری‌های متفاوت نیز کاربرد داشته، از جمله کاروانسراها مانند رباط انوشیروان (از ساسانی تا صفویه) از نخستین شواهد موجود چنین ترکیب فضایی در کاروانسراها است. رباط شرف (۵۰۸ ه.ق) و رباط ماهی (حدود قرن ۵ و ۶ ه.ق) نیز از این الگو تبعیت کرده‌اند. با این تفاوت که علاوه بر گنبدخانه در راستای محور اصلی بنا، دو گنبدخانه ایوان‌دار در جبهه راست و چپ میانسرا نیز در خود جای داده‌اند (معماریان، ۱۳۹۹). شاید این دو قدیمی‌ترین اسناد از به‌کارگیری چند گنبدخانه ایوان‌دار در یک بنای

تصویر ۲- انواع گنبدخانه با بدنه مربع، چندضلعی و دایره.

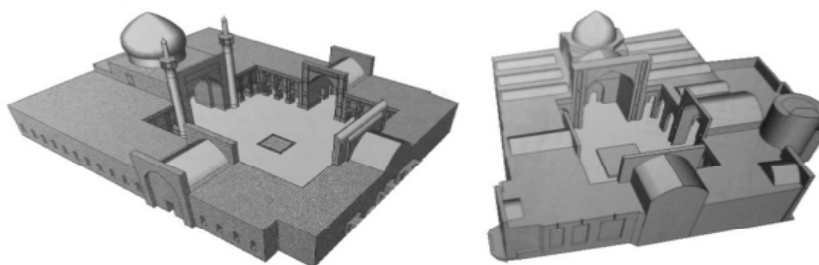
جمله مسجد، مدرسه، کاخ، کاروانسرا و غیره دیده می‌شود. به‌کارگیری ایوان در دوره سلجوقیان رونق بیشتری گرفت و الگوی چهارایوانی که سده‌های پیش‌از آن در کاخ آشور در دوره اشکانیان (کیانی، ۱۳۹۴، ۲۷۶) و کاخ لشگری بازار (قیومی بیدهدی، ۱۳۹۷، ۳۵۳) به‌کار رفته بود با شکلی منظم‌تر رواج یافت. از نخستین نمونه‌های ایوان در مساجد، باید به مسجد جامع نیریز (۳۶۳ ه.ق) (پیرنیا، ۱۳۹۵، ۱۶۲) اشاره کرد (تصویر ۱).

۱-۲. گنبدخانه و مسجد

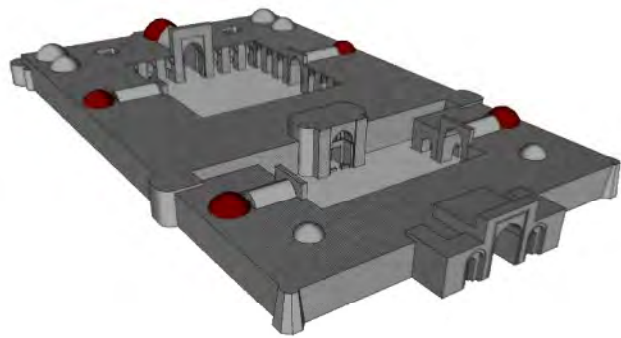
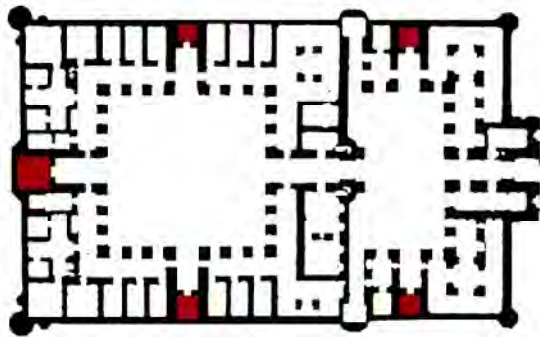
گنبدخانه فضایی با بدنه چهارضلعی، چندضلعی یا دایره با گنبدی بر فراز آن که به‌وسیله مفصلی به نام گریو یا منطقه انتقال به‌هم متصل می‌شوند. از پیش‌از اسلام در معماری ایرانی کاربرد فراوان داشته و نخستین نمونه‌های آن را می‌توان در دوره اشکانی جستجو کرد گرچه عمده‌ی شواهد باقی‌مانده از این فضا مربوط به دوره ساسانی است. (حجت و دیگران، ۱۳۹۴). در دوره اسلامی استفاده از آن تا دوام یافت که کهن‌ترین شاهد موجود، مقبره امیر اسماعیل سامانی (۲۹۵ ه.ق) بخارا است. شواهدی نیز از تبدیل چهارطاقی به مسجد گنبدخانه‌ای، مانند مسجد ایزدخواست، وجود دارد (اوکین، ۱۳۹۸، ۱۳۷). از مسجد جامع نطنز (۳۸۹ ه.ق) به‌عنوان نخستین شواهد موجود به‌کارگیری گنبدخانه در مسجد یاد می‌شود (معماریان، ۱۳۹۹، ۳۸) و بدین ترتیب سازمان فضایی مساجد نخستین در ایران با افزوده‌شدن گنبدخانه غنی‌تر شدند. (هیلن‌برند، ۱۳۹۳، ۹۴) امری که در مساجد جامع اصفهان و اردستان، جامع زواره و در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم قابل پیگیری است و تعدد مساجد گنبدخانه‌دار دیگر نشان از رواج گنبدخانه در مساجد ایران

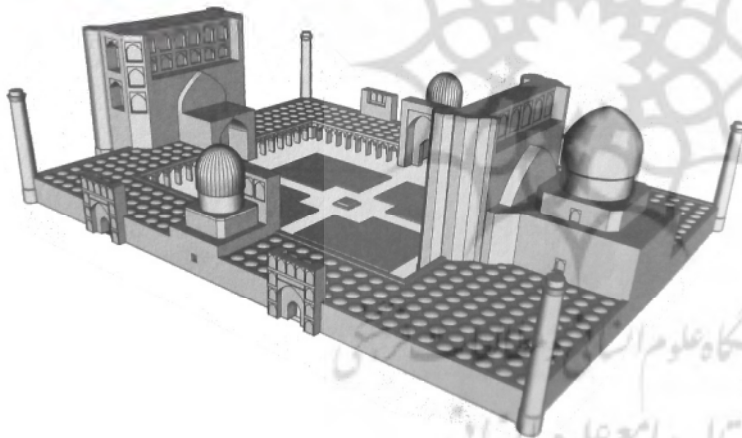
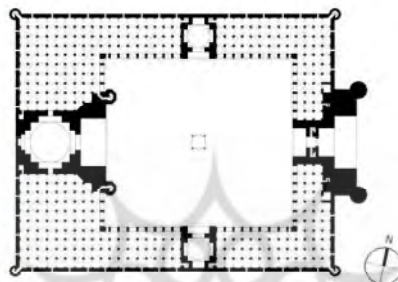
تصویر ۱- بالا مسجد جامع قائن بصورت منفرد و پایین بخشی از مسجد جامع عباسی اصفهان که ایوان، فضایی مابین میانسرا و گنبدخانه است.

تصویر ۲- نحوه اتصال گنبدخانه به سایر فضاها در مسجد جامع زواره (سمت راست) و مسجد گوهرشاد (سمت چپ). مأخذ: (معماریان، ۱۳۹۹)

تصویر ۴- گنبدخانه‌های رباط شرف در وضعیت سه بُعدی و پلان آن. مأخذ: (معماریان، ۱۳۹۹)

تصویر ۵- پلان مسجد بی بی خانم. مأخذ: (گولومبیک و دیگران، ۱۳۷۴، ۹۴۷). تصویر هوایی مسجد. مأخذ: (Ulir 1) و مدل سه بُعدی آن. مأخذ: (معماریان، ۱۳۹۹، ۲۹۱)

بیرونی، شبستان‌های گسترده در پیرامون میانسرا و چندین مناره است، که تا پیش از این در هیچ یک از مساجد موجود فلات ایران دیده نشده و از این رو حائز اهمیت بررسی است. از سقف شبستان‌های مسجد بی بی خانم به دلیل تخریب گسترده اطلاعات چندانی در دست نیست. آرایه‌های بنا نیز کاملاً به شیوه مرسوم در معماری آن دوره کار شده که نمونه‌های مشابه آن را در اکثر بناهای آن زمان می‌توان دید. طرح سه گنبدخانه‌ای که پیش از این در رباط شرف دیده شده بود با وضوح بیشتری در نمایش گنبدها و گنبدخانه‌ها در طراحی این مسجد قابل مشاهده است (تصویر ۵).

۵- ریشه‌های الگوی معماری مسجد جامع سمرقند

با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته تاکنون دو دیدگاه در باره بازیابی ریشه‌های معماری چهارایوانی و سه گنبدخانه‌ای مسجد سمرقند وجود

ایرانی باشد. استفاده از این الگو بعدها در بسیاری از کاروانسراهای دوره صفوی و حتی قاجاری ادامه یافت مانند کاروانسرای ایزدخواست، شورجستان و غیره (تصویر ۴).

از طرفی اگر بتوان به تلاش‌هایی که محققین جهت بازآفرینی ربع رشیدی (نیمه دوم قرن هفتم هجری) بر اساس وقفنامه و سایر متون تاریخی مرتبط به آن انجام داده‌اند، اتکا کرد در مسجد این مجموعه دو گنبدخانه ایواندار در مقابل هم وجود داشته، یکی متعلق به مسجد جامع ربع و دیگری در مقابل آن و به عنوان قبه دارالحفاظ (کی نژاد و بلالی اسکویی، ۱۳۹۰). همچنین برخی محققان به بنای مسجد و مقبره سلطانیه اشاره کرده‌اند که دارای دو گنبدخانه ایوان دار در مقابل هم بوده‌اند (Paskaleva, 2012) که هر دو آنها دو بنای متفاوت در مقابل هم بوده‌اند و در یک میانسرا واقع نشده بودند. باین حال از زمان ساخت رباط شرف تا مسجد بی بی خانم در سمرقند، مسجدی با سه گنبدخانه ایوان دار در یک میانسرا، در ایران و ماوراءالنهر اگر هم وجود داشته اکنون دیده نمی‌شود.

۴- مسجد جامع سمرقند (بی بی خانم)

تیمور بلافاصله بعد از فتح هند و بازگشت

به سمرقند دستور ساخت مسجد جامعی را برای شهر صادر می‌کند (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۷، ۹۸۸). مسجد مابین سال‌های ۸۰۱ تا ۸۰۸ ساخته می‌شود و در مجموع وسعتی نزدیک به ۱۸،۲۰۰ مترمربع را در برمی‌گیرد. سنگ تراشان از اهالی آذربایجان، فارس و هندوستان بودند و مصالح سنگی توسط فیل‌ها از هندوستان آورده شدند (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۷، ۹۸۸)؛ امری که قدری دور از ذهن به نظر می‌رسد. کلاویخو در سفرنامه خود از نظارت تیمور و تأکیدش بر بلندمرتبه‌سازی گزارش داده، این بلندمرتبه‌سازی به اندازه‌ای برای تیمور مهم بوده که پس از مشاهده کوتاه بودن ایوان‌ها دستور تخریب و ساخت ایوان بلندتر داده است (گونسالس د کلاویخو، ۱۳۷۴، ۲۷۴).

بنا دارای طرح بدیع چهار ایوانی و سه گنبدخانه، یکی در سمت قبله و دو دیگر در چپ و راست محور قبله با سردری بزرگ در قسمت

آن واقع می‌شود. برای مثال برپایه سخنان ویلبر (Paskaleva, 2012) به نقل از Wilber 1955, 124-26) معتقد است غزانیه علاوه بر آرامگاه گنبددار، مدرسه‌ای گنبددار در چپ و خانقاهی گنبددار در راست حیاط ساخته شده بود و روایت ابن بطوطه نیز این را تأیید می‌کند (همان به نقل از Wilber 1955, 125) طرح ربع رشیدی را نیز سه گنبدی می‌داند و این در حالی که طبق آخرین بازسازی‌ها دو گنبدی پیشنهاد شده است. (کی‌نژاد و بلالی اسکویی، ۱۳۹۰) در نتیجه تلاش پاسکالوا جهت نشان دادن تعدد گنبد ربع رشیدی تردیدانگیز است.

یکی دیگر از نکات مورد تأکید پاسکالوا شباهت مسجد بی‌بی‌خانم به سلطانیه است (Paskaleva, 2012, 88). او دو شباهت را مابین مسجد سمرقند و مجموعه سلطانیه در نظر گرفته، نخست ارسن بودن مسجد در مقابل آرامگاه و دومی طرح احتمالی چهارایوانی بودن سلطانیه در اصل خود، در نتیجه در صورت درست بودن این فرض، هنگام بازدید تیمور از مجموعه گنبدی نیز در مقابل بنای فعلی قرار داشته است. علاوه بر این مناره‌های هشت‌ضلعی را که در ترسیم‌های قدیمی سلطانیه موجود است را به نقل از راجر (Paskaleva, 2012) به نقل از Rogers 1976, 21) الهام‌بخش مسجد بی‌بی‌خانم می‌داند. بر چهارایوانی بودن سلطانیه بلر نیز تأکید کرده است (Blair, 1984, 138). هم‌چنین عطری هاتف نییمی در پژوهش خود مکان احتمالی ایوان‌ها را نیز مشخص کرده است

دارد. یک گروه آن را متعلق به معماری درون فلات مرکزی ایران دانسته و برخی از بناهای سلطنتی دوره ایلخانی را الهام‌بخش اصلی این طرح به‌شمار می‌آورد. گروه دوم الگوی معماری مسجد در هند در پیش از دوره تیمور که در بعد از آن نیز تداوم یافت را در این امر دخیل می‌دانند.

۵-۱. تأثیرات معماری ایلخانی

النا پاسکالوا (۲۰۱۲) با نگاه سیاسی به موضوع معتقد است تیمور برای مشروعیت‌بخشی به خود نیازمند آن بود که خود را جانشین ایلخانان معرفی کند به همین جهت معماری مورد نظر او نیز احتمالاً متأثر از معماری ساخته‌شده به فرمان ایلخانان مغول است. هم‌چنین وی این فرضیه را مطرح کرده که بنا هرگز تکمیل نشده و معتقد است با توجه به بقایای موجود در قرن نوزدهم تنها درگاه اصلی و سه گنبدخانه ایجاد شده بودند. وی انتخاب طرح چهارایوانی را کنشی سیاسی در جهت نشان دادن وارث امپراتوری‌های گذشته مانند ایلخانیان، قراخانیان و سلجوقیان بودن می‌داند.

یکی از مهم‌ترین دلایل پاسکالوا برای اقامه چنین ادعایی کوش^۲ یا ارسن بودن مسجد است. وی اعتقاد دارد که مسجد و مقبره مقابل آن یک مجموعه بوده که نمونه مشابه آن را می‌توان مزار غزانخان در تبریز دانست. و در ادامه علت گنبدهای سه‌گانه بنا را برگرفته از طرح میدان‌های شهری پیش از آن دانسته که سه مجموعه عمود بر هم در

تصاویر ۶، ۷ و ۸- گنبد سلطانیه ترسیم از François Prévault، در حدود ۱۸۴۱م. مطابق تصاویر وجود ایوان و گنبدخانه‌ای دیگر مشهود است. مأخذ: (Blair, 1984, 138-139)

تصویر ۹- مکان ایوان‌های احتمالی مسجد سلطانیه. مأخذ: (Hatef Naiemi, 2020, 11)

کردند.^۸ با روی کار آمدن تغلق شاهیان^۹ در قرن هشتم هجری نیز بخش‌هایی به این مسجد افزوده شد.

این سلاطین همچنین دست به ساخت مساجد دیگری نیز زدند که کالی مسجد (اواخر قرن هشتم هجری) در دروازه ترکمن حوالی دهلی، مسجد خیرکی (۷۷۷ ه.ق) در شمال دهلی، مسجد شاه عالم (اواخر قرن هشتم) در وزیرآباد و مسجد جهان‌پناه (بیگم‌پور) (۷۷۲ ه.ق)^{۱۰} در دهلی از مهم‌ترین این مساجد هستند (پورجعفر، ۱۳۹۴) (تصویر ۱۰).

۵-۲-۳. مسجد جامع جهان‌پناه (بیگم‌پور)

یکی از بزرگ‌ترین این مساجد، جامع جهان‌پناه (نام یکی از مناطق دهلی) است که امروزه مسجد بیگم‌پور نامیده می‌شود. طرح کلی مسجد تأثیرپذیرفته از معماری مساجد ایرانی دارای میانسرا، گنبدخانه و ایوان در سمت قبله و جبهه مقابل آن و رواق‌هایی دورتادور میانسرا است، و برخی آن را به احتمال نخستین مسجد هند دانسته‌اند که الگوی شبیه به مساجد چهارایوانی دارد (Welch & Crane, 1983, 130). اما در واقع مسجدی دواایوانی با چهار گنبدخانه است. علی‌الخصوص حضور سنت‌های محلی معماری مانند وجود گنبدخانه‌های منفرد در سمت شرق و غرب مسجد و به‌ویژه آرایه‌های خاص باعث شده برخی ایرانی‌نمیدان این‌گونه مساجد هند را زیر سؤال ببرند (Porter and Castinel, 2018). رواق‌های پیرامون با طاق کلمبو پوشیده شده و در بعضی قسمت‌های مسجد کاشی‌های آبی‌رنگ نیز برجای مانده. ایوان قبله با دو حجم مخروطی بلند در دو طرف آن که در معماری بناهای دیگر آن دوره هند از جمله مسجد خیرکی نیز دیده می‌شود همراه است. این عضو مخروطی که تداعی‌کننده مناره می‌باشد، پیش‌از این در هند در دو طرف دروازه‌های ورودی مورد استفاده قرار می‌گرفت، و همین امر باعث تفاوت در جزئیات فرمی این ایوان با ایوان‌های رایج در ایران است^{۱۱} (تصویر ۱۱).

تاریخ دقیق ظهور این الگو در مساجد هند چندان مشخص نیست شاید بتوان گرایش به ساخت گنبدخانه در مقابر هند (بلر و بلوم، ۱۳۸۱، ۳۹۲) و به‌ویژه اضافه‌شدن چندین گنبدخانه که در طول گسترش مسجد قوه‌الاسلام که در نزدیکی همین مسجد واقع شده، (تصویر ۱۰) را از عوامل تأثیرگذار بر این امر دانست. البته به دلیل الحاقی بودن آن‌ها و افزوده‌شدن در طی زمان طرح مسجد قوه‌الاسلام فاقد انسجام و قرینه‌سازی‌های معماری ایرانی است و احتمالاً اولین بار است که در

(Hatef Naiemi, 2020, 7) (تصاویر ۶، ۷، ۸ و ۹).

۵-۲. نقش معماری مساجد هند

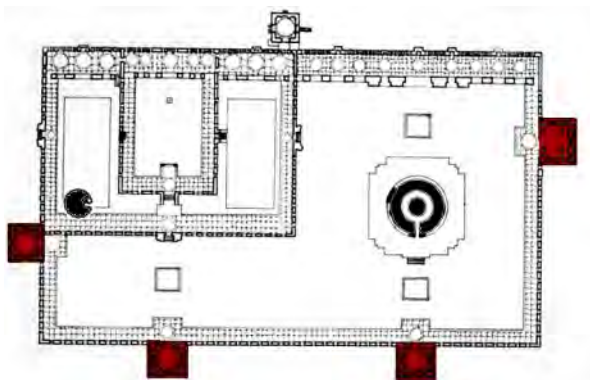
گروه دوم افرادی هستند که اعتقاد دارند تیمور در لشکرکشی به هند ایده ساخت مسجد به این شمایل را اخذ کرده و در سمرقند با تغییراتی دستور ساخت آن را داده است این امر با توجه به متون تاریخی موجود تا حد بیشتری قابل قبول می‌نماید.

۵-۲-۱. متون تاریخی دوره تیموری و الگوی هندی مسجد

«تیمور در کشور هندوستان بر مسجدی گذشت که به صفای منظر، روشنی‌بخش دیده‌آرباب نظر بود. سقف و رواقش به زیباترین وضعی ساخته و صحن و دیوارش به مرمر سپید پرداخته، وی را آن‌شکل زیبا خوش آمده برآن شد که مانند آن در سمرقند بنا کند» (ابن عربشاه، ۲۵۳۶، ۲۲۶). حافظ ابرو نیز گزارش این مورخ را در زبدة‌التواریخ تکرار کرده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ۸۷۶). هیچ‌کدام از این متون نام مسجد مذکور را نیاورده‌اند، اما شرف‌الدین علی یزدی نوشته است، «حضرت صاحبقران از برای قلع‌وقمع اهل شرک و طغیان عازم دیگر مواضع هندوستان گشت و هنگام نهضت همایون، اشارت علیه صدور یافت که سادات و قضات و علما و مشایخ در مسجد جامع جهان‌پناه جمع آیند، و...» (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۸۷، ۹۴۳) با توجه به این گزارش بازدید تیمور از مسجد جامع جهان‌پناه حتمی بوده و با عنایت به متن ابن عربشاه به احتمال قوی می‌توان پنداشت که مسجد جهان‌پناه الهام‌بخش معماران تیمور بر اساس درخواست او بوده است.

۵-۲-۲. معماری مساجد شبه‌قاره در دوره سلاطین دهلی

از زمان ورود اسلام^۲ به هند و تشکیل حکومت‌های محلی مسلمانان^۳ در آن‌جا، معماری مساجد فاخر نیز رشد و نمو نموده و تغییرات زیادی را تجربه کرد. در زمان فیروزشاه تغلق^۴ در ساخت مسجد در هند رونقی به‌وجود آمد و چندین مسجد بزرگ به دستور این فرمان‌روا ساخته شد. در زمان ایبک پس از اعلام استقلال از سلاطین غوری قطب‌الدوله امیرالامرای ایبک^۵ مسجد قبه‌الاسلام را در سال‌های پایانی قرن ششم هجری در راجپوت در جنوب دهلی بر جای یک معبد و با استفاده از سنگ‌های آن ساخت. این مسجد به مساجد شبستانی شبیه است. در ادامه توسعه آن، منار مشهور قطب (۶۱۲ ه.ق) که الگوگیری مشخصی از منار جام دارد (هیلن‌برند، ۱۳۹۳، ۱۵۹) به آن اضافه گردید. خلجیان^۶ که بر جای که بر جای ایبک نشستند نیز در توسعه مسجد قبه‌الاسلام شرکت

تصویر ۱۰- پلان و طرح سه‌بعدی مسجد قوه‌الاسلام، گنبدخانه‌های مشخص شده در توسعه مسجد پس از دوره قطب‌الدین اضافه شده است. ماخذ: (پورجعفر، ۱۳۹۴)

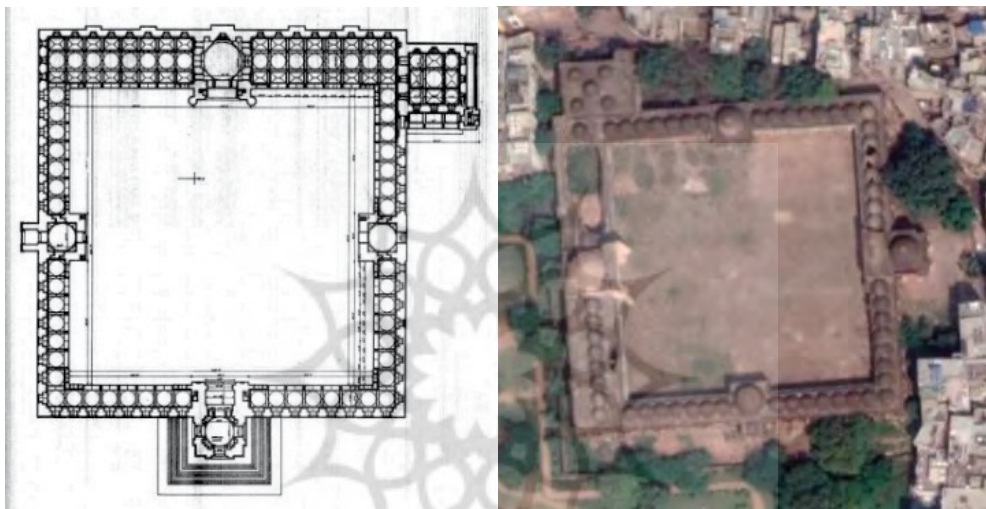
۶- بررسی و تحلیل الگوهای کلی

۶-۱. الگوی دوره ایلخانی ایران

از آن جایی که جامع سمرقند قدیمی ترین مسجد چهارایوانی حال حاضر خراسان و ماوراءالنهر هست (از پیش از این تاکنون اطلاعاتی در دست نیست) الگوگیری آن از بناهای چهارایوانی پیش از خود در سایر مناطق ایران امری منطقی به نظر می‌رسد. گرچه ابعاد و اندازه‌ها و تناسبات بنا به نحوی در ادامه‌ی بناهایی چون گنبد سلطانیه و ارگ علیشاه و معماری‌های بزرگ‌مقیاس دوره ایلخانی است، اما اگر بنا به گفته برخی تعدد گنبدخانه در این بنا ریشه در معماری ایلخانی یا میدان‌های شهری پیش از دوره تیموری در ایران داشته باشد، اولاً ترکیب‌های ذکرشده در منابع با آنچه در مسجد جامع سمرقند رخ داده

مسجد جهان‌پناه (بیگم‌پوری) استفاده از چهارگنبدخانه و دو ایوان به صورت منظم و قرینه‌سازی شده مشاهده می‌شود، که می‌توان آن را آغازی بر استفاده از این الگو در دیگر مساجد در هند دانست^{۱۴} (تصویر ۱۲).

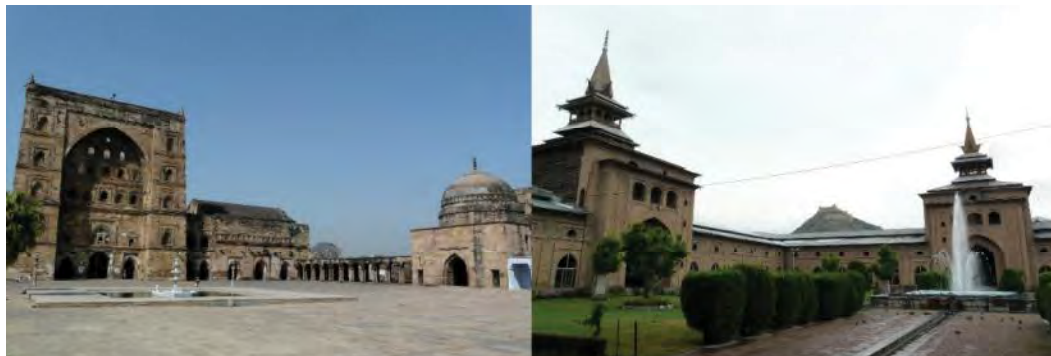
از جمله مسجد جامع جانپور (۸۳- ۸۵۴ ه.ق) در دوره سلطنت شاه حسین (۸۶۳-۸۸۸) (پورجعفر، ۱۳۹۴)^{۱۵} و مسجد آتلا^{۱۶} (۸۱۱ ه.ق) در همین شهر، همچنین مسجد جامع سرینگر (۸۰۳ ه.ق) در کشمیر. گرچه برخی از پژوهشگران به شباهت مسجد جامع جانپور به مسجد بی‌بی‌خانم اشاره و احتمال الگوبرداری از آن را مطرح کرده‌اند (معماریان، ۱۳۹۹، ۳۲۹)، اما در حقیقت این مسجد را باید در ادامه سنت مساجد چندگنبدخانه‌ای در هندوستان در دوره پیش از گورکانی دانست^{۱۷} (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۱- پلان مسجد جهان‌پناه. مأخذ: (Welch, 1983, 131) و تصویر هوایی آن. مأخذ: (URL 8)

تصویر ۱۲- ایوان قبله و گنبدخانه جنوبی مسجد جهان‌پناه. مأخذ: (URL8)

تصویر ۱۳- تصویر راست مسجد جامع سرینگر. مأخذ: (URL10)؛ تصویر چپ ایوان قبله و گنبدخانه شمالی مسجد جامع جانپور. مأخذ: (URL 7)

با عظمتگرایی زیاد و افزودن دو حجم مناره مانند در دو طرف آن که آشکارا مشابه با دروازه‌های بناهای مختلف در هندوستان از جمله مسجد خیرکی و ایوان قبله مسجد جهان پناه (بیگم پوری) است. این موضوع در مسجد جامع عباسی دیده نمی‌شود و صرفاً فقط الگوی چهار ایوانی و سه گنبدخانه‌ای بی بی خانم در آن خودنمایی می‌کند البته با تفاوت‌هایی. در ایوان سمت قبله نیز عظمت‌گرایی و حجم مناره مانند مشاهده می‌شود (تصویر ۱۶). همچنین علاوه بر گنبدخانه پشت ایوان قبله، هر دو بنا در طرفین میانسرا دارای گنبدخانه هستند (تصویر ۱۷).

۳-۶. تفاوت مسجد بی بی خانم با الگوی ایلخانی

آنچه از بنای گنبد سلطانیه باقی مانده تنها بخشی از مجموعه بنا در دوران ایلخانی است و هنوز منابع گوناگون چه منابعی باستان‌شناسی و چه تصاویر یا متون تاریخی اطلاعات کافی در اختیار پژوهشگران قرار ندادند تا بتوان ساختار کامل مجموعه را بازشناخت. در نتیجه مقایسه و شناسایی تفاوت‌های مسجد بی بی خانم با گنبد سلطانیه چندان مقدر نیست با این حال با توجه به تصاویر موجود (تصاویر ۶، ۷ و ۸) گنبدخانه دیگری مجموعه سلطانیه در مقابل گنبدخانه فعلی بوده و شاهی از دو گنبدخانه جانبی در دست نیست، بر این اساس مسجد بی بی خانم بر خلاف سلطانیه گنبدی مقابل گنبدخانه سمت قبله نداشته و گنبدخانه‌های کوچک‌تر در جانب میانسرا قرار دارند.

۴-۶. تفاوت مسجد بی بی خانم با الگوی هندی

متفاوت است. در بی بی خانم در یک میانسرا سه گنبدخانه ایوان دار وجود دارد در حالی که موارد ذکر شده در دوره ایلخانی گنبدخانه‌ها هم در یک میانسرا نیستند و هم نهایتاً شامل دو گنبدخانه می‌شوند. ثانیاً باید تکرار این الگو در مناطق دیگر کشور به خصوص منطقه آذربایجان که مرکز قدرت ایلخانان بود اتفاق می‌افتاد که دست کم تاکنون نمونه مشابه‌ای وجود ندارد.

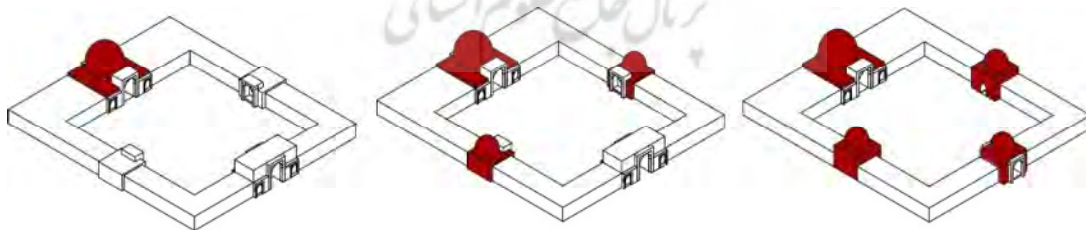
از طرفی گرچه رباط شرف و ماهی شاهی بر الگوی چهار ایوانی سه گنبدخانه‌ای در مقیاسی کوچک‌تر در پیش از آن در ایران است اما به استثناء یک مورد و آن هم جامع عباسی اصفهان در حدود دو قرن بعد (۱۰۲۰ ه.ق) این الگو در تاریخ معماری مساجد ایران تکرار نمی‌شود (تصویر ۱۴).

۲-۶. الگوی هندی

با توجه به مطالب مطرح شده در بخش‌های پیشین، الهام‌گیری از ترکیب چند گنبدخانه و ایوان از مسجد جهان پناه در هند که متون تاریخی آن دوره به آن اشاره می‌کنند محتمل‌تر می‌نماید، الگویی که متأثر از معماری مرکزگرا و فضاهای شناخته شده ایوان و گنبدخانه و میانسرای ایرانی بوده و در چند مسجد دیگر، و تا پیش از ورود گورکانیان^{۱۵} به هند در مناطق دیگری از شبه‌قاره نیز تکرار شده است (تصویر ۱۵). علاوه بر ایده چند گنبدخانه‌ای، تأثیرپذیری معماری مسجد سمرقند از مسجد جهان پناه در سردر ورودی نیز قابل مشاهده است. در گاهی

تصویر ۱۴- پلان مسجد جامع عباسی. مأخذ: (معماریان، ۱۳۹۹) و عکس هوایی آن. مأخذ: (Gerster, 2008, 159)

تصویر ۱۵- شکل چپ، طرح کلی مسجد چهار ایوانی. شکل میانی، مسجد جامع سمرقند با چهار ایوان و سه گنبدخانه. شکل راست، مسجد جهان پناه با دو ایوان و چهار گنبدخانه.

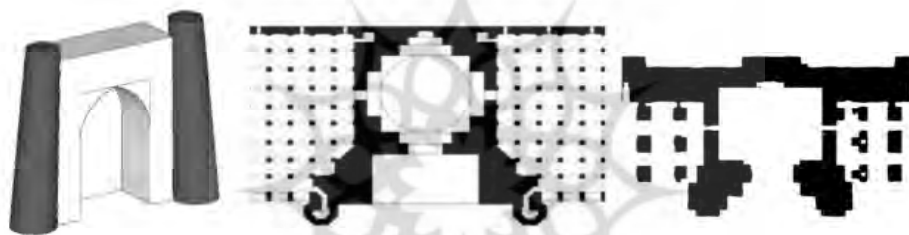
تصویر ۱۶- شباهت ایوان قبله مسجد جهان پناه (تصویر اول از راست) و ایوان قبله بی بی خانم (تصویر دوم) و سردر مسجد جامع خیرکی (تصویر سوم) و سردر مسجد بی بی خانم (تصویر چهارم) به یکدیگر. مأخذ بر اساس تصاویری به ترتیب از سمت راست: (URL 2, URL 3, URL 4 & URL 5)

پیش از زمان ساخت این مسجد. در جامع سمرقند گنبدخانه‌های جانبی نظیر آنچه در پس از این دوره در مسجد شاه اصفهان تکرار شده کارکردی عبادی دارد. طرح سه گنبدخانه‌ای مسجد جامع عباسی نسبت به بناهای پیشین پیشرفت قابل توجهی داشته و تناسبات به کاررفته در آن از تعادل بیشتری برخوردار است. گنبدخانه سمت قبله به نسبتی با ایوان طراحی شده که برخلاف بی‌بی‌خانم و شواهد هندی، که گنبد پشت بلندای ایوان پنهان شده، به راحتی از میانسرا قابل مشاهده است. هم‌چنین با کاهش ارتفاع گنبدهای جانبی و پنهان شدن آنها در پشت ایوان‌های جانبی، تأکید بر محور قبله در جامع عباسی به خوبی نمایان است (تصویر ۱۹).

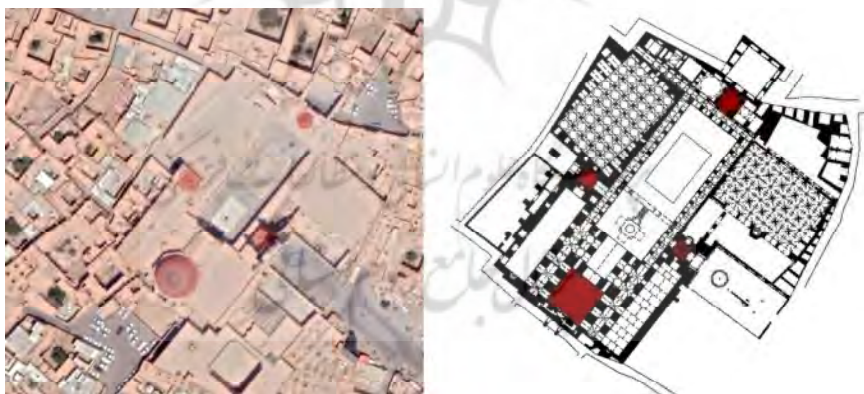
تفاوت دیگر اینکه در سمرقند، گنبدخانه‌های طرفین میانسرا ایواندار هستند. به عبارتی مسجد بی‌بی‌خانم بناپی است، چهار ایوانی با سه گنبدخانه در پس ایوان‌ها، به جز ایوان سمت سردر (تصویر ۲۰) اما در مسجد جهان پناه (بیگم‌پوری)^{۱۷} تنها به طراحی درگاه تاق‌دار در سمت میانسرا (تصویر ۲۱) بسنده شده و ایوان جلوی آنها حذف گردیده، و درواقع مسجدی دو ایوانی با چهار گنبدخانه است.

علیرغم شباهت‌های فرمی گنبدخانه‌های جانبی مسجد بی‌بی‌خانم با مسجد جهان پناه تفاوت کارکردی واضحی با آن دارد. در مسجد جهان پناه و حتی مساجد مشابه آن در هند که در دوره‌های بعد ساخته شدند، همچون جامع جانپور، همه گنبدخانه‌ها، به جز گنبدخانه پشت ایوان قبله، عملکرد هشتی داشته و بیرون مسجد را به درون میانسرا مرتبط می‌سازند. چنین طرحی در برخی از مساجد ایران در پیش از آن دوره یا دوره‌های بعد نیز به کاررفته برای مثال وضعیت هشتی‌های سه‌گانه مسجد جامع یزد (۷۲۷ه.ق) از چنین طرحی برخوردارند.^{۱۶} با این تفاوت که گنبد هشتی مرتفع اجرا نشده و تظاهر بیرونی کمی دارد. در جامع یزد، حضور دو گنبدخانه جانبی با عملکرد ارتباطی (هشتی) در پیش از زمان ساخت مسجد سمرقند و حتی جهان پناه، که بعدها در دوره قاجار به سه گنبدخانه ارتباطی ارتقاء یافت نشان از وجود و تداوم تجربه گنبدخانه به‌عنوان هشتی (کریاس) در مساجد ایرانی را می‌دهد (تصویر ۱۸).

اما در مسجد بی‌بی‌خانم گنبدخانه‌های جانبی به بیرون از مسجد راه نداشته و عملکرد هشتی را بر عهده ندارد. مانند گنبدخانه‌های جانبی رباط شرف و رباط ماهی به‌عنوان تجربه‌هایی با عملکرد کاروانسرا در

تصویر ۱۷- شباهت ایوان مسجد جامع سمرقند تصویر میانی با ایوان مسجد جهان پناه تصویر سمت راست.

تصویر ۱۸- پلان جامع یزد و گنبدخانه و هشتی‌های طرفین. بر اساس (پیرنیا، ۱۳۹۶) و تصویر هوایی مسجد. مأخذ: (URL 8)

تصویر ۱۹- سمت راست ایوان قبله و گنبدخانه مسجد جهان پناه. مأخذ: (URL 6) چپ سردر و ایوان مسجد جامع بی‌بی‌خانم. مأخذ: (URL 1)

تصویر ۲۱- گنبدخانه مسجد جهان پناه. مأخذ: (URL 6)

تصویر ۲۰- ایوان سمت سردر مسجد بی بی خانم. مأخذ: (URL 6)

نتیجه

بناهایی مانند رباط شرف و رباط ماهی در خراسان و در نزدیکی به سمرقند و احتمالاً نگرش عظمت‌گرای الهام گرفته از بناهای مهم دوره ایلخانان همراه با گنبدخانه‌های رفیع بناهای مقابل هم در آن دوره را می‌توان ریشه‌های طرح مسجد جامع سمرقند دانست. ایده چهارایوان و سه گنبدخانه در یک میانسرا در ایران تکرار نشد. در این میان مسجد جامع عباسی در اصفهان با سه گنبدخانه همچون بی بی خانم و پس از دو قرن یک استثناء است. در مسجد بی بی خانم و همتای صفوی آن، جامع عباسی گنبدخانه‌های طرفین فضایی عبادی محسوب می‌شوند در حالی که در مساجد جهان پناه و جانپور سایرین در هند گنبدخانه‌های اطراف در حکم هشتی ورودی هستند. طراحی گنبدخانه در نقش هشتی در طرفین میانسرا در معماری مساجد ایران چون جامع یزد در پیش از آن نیز به کار رفته، اما گنبدخانه‌های آن شاخص، چون مسجد جهان پناه نیست. در نتیجه می‌توان احتمال داد معمار مسجد بی بی خانم از فرم مسجد جهان پناه الهام گرفته ولی در نحوه کاربری فضا روش خود را به کار برده است. هم‌چنین وجود دو حجم منار مانند در دوطرف ایوان قبله و سردر مسجد بی بی خانم، شباهت بسیاری به ایوان و سردر برخی از مساجد دوره سلاطین دهلی چون جامع جهان پناه و خیرکی دارد. محل قرارگیری مناره در جامع عباسی شبیه با بناهای مذکور می‌باشد که به شکل هنرمندانه‌ای به نمایش درآمده است.

ایوان و گنبدخانه به‌عنوان واحدهای فضایی مستقل دست‌کم از قرن چهارم وارد مساجد شده و به احتمال زیاد در دوره سلجوقی نخستین مساجد چهارایوانی همراه با یک گنبدخانه که در پس ایوان سمت قبله قرار داشت، در فلات ایران به وجود آمدند. الگوی چهارایوانی سه گنبدخانه‌ای در پیرامون میانسرا، گرچه در بناهای رباط شرف و رباط ماهی از ابتدای قرن ششم قابل مشاهده‌اند، ولی در مساجد از این شیوه استقبالی به‌عمل نیامد.

اضافه شدن ایوان و گنبدخانه به مساجد هند به احتمال زیاد به اواخر دوره سلجوقی و هم‌زمان با آغاز حکومت سلاطین دهلی در شبه‌قاره هند می‌رسد، که قدیمی‌ترین نمونه موجود آن را در افزودن چند گنبدخانه پیرامون مسجد قوه الاسلام دهلی به‌صورت غیرقرینه در قرن ششم (ه.ق) می‌توان دید. در میانه قرن هشتم (ه.ق)، مسجد جامع جهان پناه دهلی از نخستین مساجدی است که با میانسرا، ایوان و گنبدخانه و شبیه به مساجد دو ایوانی به وجود آمد. اما با این تفاوت که در آن چهار گنبدخانه در چهار جبهه میانسرا تعبیه شده بود. این طرح با اندکی تغییر تا حدود یک قرن بعد در چند مسجد دیگر در هند از جمله مسجد جامع جانپور و جامع سرینگر تداوم یافت.

بر طبق منابع مکتوب تاریخی، تیمور هنگام فتح دهلی از مسجد جهان پناه بازدید داشته و پس از بازگشت از هند دستور ساخت مسجد جامع سمرقند را می‌دهد. این موضوع بعلاوه تجربه‌های پیشین در

پی‌نوشت‌ها

۱. البته در موارد معدودی نیز گنبدخانه‌های واقع در مساجد بدون ترکیب با ایوان هستند که در این صورت موقعیت قرارگیری آنها ممکن است در نقاط دیگر مسجد نیز واقع شود.

۲. کوش (Kosh) مجموعه‌ای معماری متشکل از دو یا سه ساختمان است که نمای اصلی آنها مقابل یکدیگر است و عمدتاً به‌صورت متقارن در امتداد یک محور قرار گرفته‌اند (Paskaleva, 2012, 85) مانند میدان ریگستان سمرقند.

۳. نخستین حضور مسلمانان در هند به صدر اسلام باز می‌گردد از معماری این دوره شواهد چندانی بر جای نمانده است. حضور قابل توجه مسلمانان در هند در دوره غزنویان آغاز می‌شود (تبریزی، ۱۳۸۳، ۶۵). اواخر سده ششم هجری سلطان غوری خراسان، محمدبن‌سام شمال هندوستان را فتح کرد و سردار او قطب‌الدین ایبک، دهلی را پایتخت خود قرار داد (سرهندی، ۱۳۹۱، ۱۵). این واقعه سرآغازی بر دوره سلاطین دهلی و پادشاهی‌های متفرقه در

شبه‌قاره هند است که در نهایت با ورود گورکانیان و کشورگشایی آن‌ها اکثر مناطق شمالی هند تحت یک حکومت واحد قرار می‌گیرد (امیدیان، ۱۳۸۹، ۱۹). دوره سلاطین هند تا ورود بابر گورکانی در اوایل قرن ده هجری به طول می‌انجامد. با این وجود حمله تیمور به هند ضربات سنگینی را به آنها وارد کرده و زوال سلاطین هند از آن زمان آغاز می‌شود (بلر و بلوم، ۱۳۹۶).

۴. تمامی این حکومت‌ها با حاکمانی عمدتاً ترک‌تبار پس از حکومت غوریان در هند شکل گرفته‌اند و در شمال هند و اطراف دهلی حکومت می‌کردند و به ترتیب با تصرف قلمرو حکومت پیشین، آنها را از صحنه قدرت حذف کردند. خلجی‌ها از ۶۸۹ تا ۷۲۰ ه.ق، تغلق‌شاهیان از ۷۲۰ تا ۸۱۷ ه.ق، سیدها از ۸۱۷ تا ۸۴۷ ه.ق و لودی‌ها از ۸۵۵ تا ۹۳۲ ه.ق بر هند فرمان راندند. درخواست‌های این خاندان‌ها برای ساخت و تولید معماری تأثیراتی را بر معماری این دوره در هند گذاشت همچنین به دلیل پراکندگی این حکومت‌ها در مناطق مختلف

۱. البته در موارد معدودی نیز گنبدخانه‌های واقع در مساجد بدون ترکیب با ایوان هستند که در این صورت موقعیت قرارگیری آنها ممکن است در نقاط دیگر مسجد نیز واقع شود.

۲. کوش (Kosh) مجموعه‌ای معماری متشکل از دو یا سه ساختمان است که نمای اصلی آنها مقابل یکدیگر است و عمدتاً به‌صورت متقارن در امتداد یک محور قرار گرفته‌اند (Paskaleva, 2012, 85) مانند میدان ریگستان سمرقند.

۳. نخستین حضور مسلمانان در هند به صدر اسلام باز می‌گردد از معماری این دوره شواهد چندانی بر جای نمانده است. حضور قابل توجه مسلمانان در هند در دوره غزنویان آغاز می‌شود (تبریزی، ۱۳۸۳، ۶۵). اواخر سده ششم هجری سلطان غوری خراسان، محمدبن‌سام شمال هندوستان را فتح کرد و سردار او قطب‌الدین ایبک، دهلی را پایتخت خود قرار داد (سرهندی، ۱۳۹۱، ۱۵). این واقعه سرآغازی بر دوره سلاطین دهلی و پادشاهی‌های متفرقه در

متعلق به ۷۷۷ ه ق است گنبدخانه سمت مقابل آن در ضلع غربی مسجد به احتمال زیاد مربوط به قرن نهم هجری و هم‌زمان با ساخت شبستان غیاثیه باشد. (خادم‌زاده، ۱۳۸۹، ۱۶۵)

۱۷. مسجد امروزه با نام بیگم‌پوری شناخته می‌شود.

فهرست منابع

- ابن عربشاه، احمد بن محمد (۲۵۳۶)، *زندگانی شگفت‌آور تیمور*، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- امیدیان، زینب (۱۳۸۹)، «زمینه‌های تأسیس سلسله گورکانیان هند»، *پژوهش در تاریخ*، سال اول، زمستان، شماره ۱.
- اوکین، برنارد (۱۳۹۸)، «*ایران و آسیای مرکزی*»، فریشتن، مارتین و خان، حسن‌الدین: تاریخ معماری مساجد، ترجمه غلامحسین علی‌مازندرانی، چاپ اول، تهران: یزدا.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جان‌اتان (۱۳۹۶)، *هنر و معماری اسلامی* (۲)، ترجمه یعقوب آژند، چاپ هفتم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۹۴)، *معماری و شهرسازی دوره اسلامی در هندوستان بازنمایی از تعاملات فرهنگی-هنری ایران و هند*، چاپ اول، تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس.
- پوگانچکوا، گالینا آناتولینا (۱۳۸۷)، *شاه‌کارهای معماری آسیای میانه*، ترجمه سید داوود طبایی، چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۵)، *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، چاپ هجدهم، تهران: غلامحسین معماریان.
- تبریزینیا، مجتبی (۱۳۸۳)، «تاریخ غوریان و سلاطین دهلی هند در کتاب «تاریخ مبارک شاهی»»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، اردیبهشت ۱۳۸۳، شماره ۷۹، صص ۶۴-۶۷.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰)، *زینة/تواریخ*، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- حجت، عیسی و دیگران (۱۳۹۴)، راه‌یابی گنبدخانه به مساجد ایران، روایتی از گسست و پیوست فضا، نشریه علمی-پژوهشی، *هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی*، دوره ۲۰، شماره ۳، پاییز ۱۳.
- خادم‌زاده، محمدحسین (۱۳۸۹)، *معماری دوره آل مظفر یزد-ایلخانی و تیموری با نگاهی به بناهای اتابکان*، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ایران، تهران.
- سرهندی، یحیی بن احمد (۱۳۹۱)، *تاریخ مبارک شاهی*، به سعی و تصحیح محمد هدایت حسین: تهران: اساطیر.
- قلی‌پور، سوده؛ حیدرنتاج، وحید (۱۳۹۵)، «تأثیرات باغ‌های تیموری در سمرقند بر باغ‌های صفوی در اصفهان (خیابان چهارباغ)»، *نشریه علمی-پژوهشی باغ نظر*، سال سیزدهم، شماره ۴۰، مرداد و شهریور ۱۳۹۵.
- قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۹۷)، *مجموعه هنر در تمدن اسلامی: معماری (۲ و ۱)*، چاپ هفتم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۹۴)، *معماری ایران دوره اسلامی*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کی‌نژاد، محمدعلی؛ بلالی اسکویی، آریتا (۱۳۹۰)، *بازآفرینی ربع رشیدی بر اساس متون تاریخی*، چاپ اول، تهران: موسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری، «متن».
- گونزالس د کلاویخو، روی (۱۳۷۴)، *سفرنامه کلاویخو*، ترجمه مسعود رجینیا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گلمبک، لیزا و دیگران (۱۳۷۴)، *معماری تیموری در ایران و توران*، با ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- گرایش‌های بومی مختلفی نیز در این دوره دیده می‌شود؛ مناطقی چون کشمیر و مولتان در شمال غرب هند، گجرات در غرب هند و جنوب کشمیر، بنگال در شمال شرق و جانپور در غرب بنگال. با وجود شباهت‌های مختلف و تأثیرپذیری از یکدیگر هر یک جهت‌گیری‌های بومی خود را دارا هستند (پورجعفر، ۱۳۹۴).
۵. دومین فرمانروای سلسله تغلق‌شاهیان و از قدرتمندترین پادشاهان این سلسله
۶. قطب‌الدین ایبک از غلامان سلاطین غوری و فرمانروای لاهور بود که از غفلت آنان استفاده و با فتح دهلی اعلام استقلال کرد.
۷. دومین سلسله از سلاطین مسلمان هند که توسط جلال‌الدین فیروز در قرن هفتم بنیان گذاشته شد.
۸. دروازه مشهور به دروازه علایی را به این مجموعه افزودند همچنین آنها قصد داشتند منار بسیار بزرگ‌تر از منار قطب را به مجموعه اضافه کنند که مرگ بانی، آن را نیمه‌کاره گذاشت.
۹. سومین سلسله از سلاطین مسلمان هند که غیاث‌الدین تغلق با پیروزی بر ناصرالدین خسروشاه آخرین شاه خلجی آن را بنیان نهاد.
۱۰. البته دیدگاه‌های مختلفی پیرامون ساخت آن وجود دارد و عده‌ای تاریخ ساخت آن را حوالی سال ۷۵۲ ه ق دانسته‌اند.
۱۱. در برخی از مساجد دوره تغلق‌شاهی هند در کنار ایوان دو حجم مخروطی نزدیک به استوانه ایجاد شده که مانند جفت‌مناره عمل کرده اما چندان بلندتر از ایوان نیستند. در معماری ایران وجود جفت‌مناره چسبیده به کناره‌های ایوان تا مسجد گوهرشاد دیده نشده است و جفت‌مناره‌های پیش از آن معمولاً بر فراز ایوان بودند نه در کنار آن. تنها نمونه‌ای که شباهت اندکی به وضعیت مساجد هند دارد مسجد آق قلعه جوین (۷۱۲ ه ق) است که در دوره ایلخانی ساخته شده ولی فرم آن تقریباً استوانه و متفاوت از مشابه مخروطی هندی آن است.
۱۲. مسجد بر سکویی با ارتفاع ۳/۵ متر قرار گرفته و دروازه ورودی آن با ۱۵ پله وسیع به صحن (میانسرا) ارتباط می‌یابد. دروازه حجیم ورودی در ابعاد ۲۵/۷۰ متر ارتفاع و ۲۳/۴۲ متر قاعده ساخته شده است. این تناسب در ورودی معابد جنوب هند نیز دیده شده. طرح کلی مسجد مشابه مسجد جامع جهان‌پناه دارای میانسرا، رواق‌هایی در پیرامون آن و چهار گنبدخانه است. بلندای ایوان قبله به مراتب از مسجد جامع جهان‌پناه بیشتر بوده و از این لحاظ تحت تأثیر زیباشناسی مساجد آن دوره همچون مسجد جامع سمرقند و مسجد آتلا در همین شهر جانپور است.
۱۳. مسجد آتلا برخلاف مسجد جانپور ایوان مقابل ایوان قبله حذف شده و سه گنبد در سه سمت میانسرا تنها دارای درگاه قوسی شکل‌اند و در جداره بیرونی، مسجد دارای سردرهای با عمق نسبتاً زیاد هست. به‌واسطه این سه سردر معظم و عدم وجود دیوار در جداره بیرونی رواق‌ها، مسجد کاملاً برون‌گرا به نظر می‌رسد. با وجود شباهت بسیار زیاد ایوان قبله مسجد آتلا جانپور به ایوان قبله مسجد جامع جانپور، اما جای گنبدخانه‌ها تغییر یافته و دو گنبدخانه در کنار گنبد قبله ساخته شده‌اند، اتفاقی که بعدها بارها در مساجد دوره گورکانی تکرار شد.
۱۴. تضعیف تغلق‌شاهیان در دهلی به‌واسطه حمله تیمور در سال ۸۰۱ ه ق. زمینه را برای مهاجرت بسیاری از اهالی ادب و هنر به شهر جانپور در سال‌های پایانی قرن هشتم هجری فراهم کرد، مالک سرور که برای فرمانروایی ایالت‌های محلی شرق دهلی که حدها آن منطقه و بنگال بودند انتخاب شده بود اعلام استقلال کرد و شهر جانپور را پایتخت خود اعلام کرد. این حکومت ۸۵ سال دوام آورد.
۱۵. امپراتوری گورکانی هند توسط بابر از نوادگان تیمور در هند بنیان گذاشته شد. بابر پس از مرگ سلطان حسین بایقرا آخرین پادشاه تیموری مدتی حاکم نواحی کابل بود و اقداماتی جهت فتح ماوراءالنهر نیز انجام داد اما با ورود شاه اسماعیل به صحنه قدرت و رقیبای شیبانی او در ماوراءالنهر به سمت هند رهسپار شد و گورکانیان هند را بنا نهاد.
۱۶. اگرچه سردر مسجد جامع در دوره شاهرخ و پس از مسجد بی‌بی‌خانم ساخته شده است اما گنبدخانه هشتی ورودی آن که بعد از سردر واقع شده

Jami' Masjid (Circa 1343): *A Reassessment*, *Muqarnas Online*, Volume 35: Issue 1, Page: 83–123.

Rogers, Michael. (1976), *The Spread of Islam*. Oxford: Elsevier, Phaidon.

Welch, Anthony and Crane, Howard. (1983), "The Tughluqs: Master Builders of the Delhi Sultanate", *Muqarnas*, Vol. 1, pp. 123-166.

URL 1: [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Bibi-Khanym_Mosque_\(8145400614\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Bibi-Khanym_Mosque_(8145400614).jpg).

URL 2: <https://www.kahajaun.com/delhi/travel/religious/66/begumpur-mosque-oldest-and-strongest-mosque-delhi/>.

URL 3: <https://www.orientalarchitecture.com/sid/1403/uzbekistan/samarkand/bibi-khanym-mosque>.

URL 4: https://archnet.org/sites/1574/media_contents/49681.

URL 5: <https://www.orientalarchitecture.com/sid/1403/uzbekistan/samarkand/bibi-khanym-mosque>.

URL 6: commons.wikimedia.org/wiki/File:Begumpuri_mosque_7.jpg.

URL 7: de.wikipedia.org/wiki/Datei:Masjid_courtyard,_Jamia_Masjid,_Jaunpur.jpg.

URL 8: www.google.com/maps.

URL 9: islamicarchitectureinindia.weebly.com/jami-masjid-at-jaunpur.html.

URL 10: https://en.wikipedia.org/wiki/Jamia_Masjid,_Srinagar.

URL 11: https://en.wikipedia.org/wiki/Mahmud_Gawan_Madrasa#/media/File:College_Campus_of_yesteryears.jpg.

معماریان، غلامحسین (۱۳۹۹)، *معماری ایرانی: دستگاه شناسی*، چاپ اول، تهران: گلجام.

هیلن برند، روبرت (۱۳۹۳)، *معماری اسلامی: شکل کارکرد و معنی*، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، چاپ ششم، تهران: روزنه.

شرف‌الدین علی یزدی (۱۳۸۷)، *ظفرنامه*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

Blair, Sheila S. (1984), "The Mongol Capital of Sulṭāniyya", "The Imperial", *Iran*, Vol. 24, pp. 139-151.

Farooq. (2013), Syed Guzanfar, Wood and Brick Architecture in Kashmir (1339-1585 A.D.): Stylistic, Idiomatic And Axio-morphic Changes, *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 74 (2013), pp. 865-874, Indian History Congress.

Gerster, Georg. (2008), *Paradise Lost, Persia from Above*, Phaidon Press.

Hatef Naiemi, Atri. (2020), "The Ilkhanid City of Sultaniyya: Some Remarks on the Citadel and the Outer City", *Iran*, DOI: 10.1080/05786967.2020.1744469.

J. Bronkhorst. (2008), *Indian Islamic Architecture*, Boston: Brill

O'Kane, Bernard. (2017), *Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century: Flood, Finbarr Barry and Necipoğlu, Gülru, A Companion to Islamic Art and Architecture*, Hoboken: John Wiley & Sons Inc., 2017.

Paskaleva, E. (2012), The Bibi Khanum Mosque in Samarqand: Its Mongol and Timurid Architecture, *The Silk Road*, 81–98.

Petersen, Andrew. (1999), *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge

Porter, Yves and Castinel, Richard. (2018), *Jahanpanah's*

Origin of Dome's Multiplicity in Samarqand Jame Mosque*

Mohammad Hassan Khademzade**¹, Amir Hossein Moghtadaei²

¹Assistant Professor, Department of Restoration of Historic Buildings and Textures (Conservation and Development), School of Architecture, University College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

²Master Student of , Department of Architecture, School of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

(Received: 22 Jan 2021, Accepted: 6 Jul 2021)

Iwan and dome as independent spatial units entered mosques at least from the 4th century AH and on the plateau of Iran, it was probably in the Seljuk period that the first four-iwan mosques with a dome located behind the qibla iwan were created. The pattern of four-iwans with three domes around the courtyard, though visible in Ribat of Sharaf from the beginning of the sixth century AH, was not used in mosques before. The Bibi-Khanum Mosque in Samarqand with its four iwans and three domes around the courtyard, is one of the most important monuments of the Timurid period. Although this mosque has been analyzed many times, less attention has been paid to its several domes. To achieve the purpose of this article, which is finding the roots of Bibi-Khanum Mosque design, the following actions have been taken: The historical texts of the Timurid Era have been examined using the interpretive-historical method, contemporary researches in this field have been reviewed and the documents have been compared using the method of logical reasoning. In addition, answering these questions seems necessary: Where can you find the pattern of Bibi-Khanum Mosque? And what other examples exist with this Design?

The results show that the addition of iwans and domes to Indian mosques probably dates back to the late Seljuk period and coincided with the beginning of the Delhi Sultanate period in the India. The oldest example of which is the addition of several asymmetrical domes around the Quwwatul-Islam Mosque in Delhi in the sixth century AH. In the middle of the eighth century AH, the Jahanpanah Mosque in Delhi with its courtyard, iwans and dome, was one of the first mosques to be built similar to the two-iwan mosques in Iran - except that four domes were built on all four sides of the courtyard. Until about a century later, this design was used in several other mosques in India with a few changes, such as Mosques of Jaunpur and Srinagar.

According to historical sources, Timur visited the Jahanpanah Mosque during the conquest of Delhi, and after returning from India, ordered the construction of the

Jami Mosque of Samarkand. In addition, the roots of the jami Mosque of Samarkand design could be the previous experiences in buildings, such as Ribat of Sharaf in Khorasan, and possibly the grandiose attitude inspired by important Ilkhanid buildings. This pattern was not common in Iran, except for the Abbasi Mosque of Isfahan. In the Bibi-Khanum and the Abbasi Mosques, the domes on both sides are used for worship, while in the Jahanpanah and Jaunpur mosques and others in India, the surrounding domes are the entrance porches, which, aside from the dome, were previously used in the design of Iranian mosques such as the Jami Mosque of Yazd. However, it is not as significant as Jahanpanah Mosque. As a result, it is possible that the architect of Bibi-Khanum Mosque was inspired by the domes of Jahanpanah Mosque, but he used his own method of using the space.

Keywords

Bibi Khanum Mosque, Jahanpanah Mosque, Dome, Timurid Architecture, India, Ivan.

*This article is extracted from the second author's master thesis, entitled: "Recognition of mosque design patterns in the Timurid period" under the supervision of first author which has been approved with excellent degree on Jan 2022 at the University of Tehran.

** Corresponding Author: Tel: (+98-912) 6009098, Fax: (+98-21) 66972083, E-mail: khademzade@ut.ac.ir